

Vehbî-i Yemânî ve Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî

Fatma ÖZÇAKMAK*

Özet

Edebiyatımızda en fazla şerh edilen Farsça tasavvufî metinlerin başında gelen *Mesnevî*'ye, Mevlânâ ve Mevlevîliğe duyduğu içten sevgiyle şerh yazanlardan biri de XVII. yüzyılda yaşamış olan Vehbî-i Yemânî'dir. Şârih Vehbî-i Yemânî, şerh tasnifleri sınıfında *Mesnevî*'nin bir bölümüne yapılan Türkçe şerhler arasına dâhil edebildiğimiz şerhine; *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adını vermiştir. Söz konusu eser, "Padişah ve Hasta Cariye" hikâyesinin de bir bölümünü kapsar şekilde, *Mesnevî*'nin ilk 142 beytinin şerhini içermektedir.

Döneminin çok yönlü, velûd müelliflerinden biri olan Vehbî-i Yemânî'yi ve müellifin *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adındaki *Mesnevî-i Manevî* şerhini esas alan bu kitap bölümünde kaydedilen bilgiler, bu konuda tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanmış olan çalışma esas alınarak tertib edilmiştir. Söz konusu çalışmadan önce ilgili literatür içindeki çalışmaların neredeyse tamamında şârihin ve *Mesnevî* şerhinin yer almamış olması dolayısıyla; bu kitap bölümünde hem Vehbî-i Yemânî'nin hem de eserinin ilim âlemine etraflıca tanıtılması amaçlanmaktadır. Bu amaç üzere, bu bölümde şârih Vehbî-i Yemânî'nin hayatı, eserleri ve bunlardan yola çıkılarak edebî kişiliği hakkında kısaca bilgi verilmiş; akabinde *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* tanıtılmıştır. Burada eserin; nüshasına, yazılış sebebi, tarihi ve yerine dair bilgiler paylaşılmış; muhtevassından, dil ve üslubundan, tarihî bir kaynak olarak değerinden bahsedilmiştir. Tüm bunlara ilaveten, şârihin şerh metoduna, şerhinde kullandığı kaynaklara ve eserdeki kültürel-folklorik unsurlara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mevlâna, Mesnevî, şerh, Vehbî-i Yemânî, Kitâb-ı Rûhânî

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, fatma.ozcakmak@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0364-3709

Vehbî-i Yemânî and His Commentary on the Mathnawi Titled Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî

Abstract

One of those who wrote commentaries with his sincere love for Mesnevi, Mevlana and Mevleviism, which is one of the most annotated Persian Sufi texts in our literature, is Vehbî-i Yemânî, who lived in the 17th century. Commentator Vehbî-i Yemânî, in his commentary, which we can include among the Turkish commentaries made on a section of *Mesnevî* in the class of commentaries; He named it *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*. The work in question includes the commentary of the first 142 couplets of *Mesnevî*, including a part of the story "The Sultan and the Sick Concubine".

The information recorded in this book chapter, which is based on Vehbî-i Yemânî, one of the versatile and prolific writers of his period, and the author's commentary on *Mesnevi-i Manevi* called *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*, was prepared by us in our doctoral thesis on this subject. It was organized on the basis of the study prepared as. Before the study in question, the commentator and the commentary on *Mesnevi* were not included in almost all of the studies in the relevant literature; This book chapter aims to introduce both Vehbî-i Yemânî and his work to the scientific world in detail. For this purpose, in this section, brief information is given about the life and works of the commentator Vehbî-i Yemânî and, based on these, his literary personality; Following this, *Kitâb-ı Rûhânî fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* was introduced. Here, this work; Information about the copy, the reason for writing, date and place were shared; Its content, language and style, and its value as a historical source are mentioned. In addition to all these, the commentator's commentary method, the sources he used in his commentary, and the cultural-folkloric elements in the work are also included.

Keywords: Mevlana, Mathnawi, commentary, Vehbî-i Yemânî, Kitâb-ı Rûhânî

Giriş

Hız. Mevlânâ ve döneminin eşsiz tasavvufî eserlerinden biri olan *Mesnevî*, şüphesiz ki hem doğduğu toprakların hem de doyduğu toprakların çok kıymetli iki cevheridirler. Ele aldığı bahislerin yahut her bir cildinin kalbî ve ruhî birer cennet olduğu, cennette ağaçlar ve nehirlerin mevcut olması gibi onların da

irmaklarının, dallarının, budaklarının var olduğu⁷³ ifade edilen *Mesnevî*'ye; birçok müellif tarafından şerhler yazılmış, eserin manzum ve mensur birden fazla tercümesi yapılmıştır. Bu yönüyle edebî dili Farsça olan eserler içerisinde şerhi en fazla yapılan, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si olmuştur. *Mesnevî*'nin Farsça olması ve hitap ettiği kitlenin ise Türkçe konuşması, Türk edebiyatında bu esere yönelik tercüme ve şerhlerin ortaya çıkmasının yolunu açmıştır (Çınarcı, 2020: 317). Burada gerçekleştirilen faaliyetin mahiyetini anlayabilmek için “şerh” konusundan ve *Mesnevî*'yle olan bağlantısından bahsetmek yerinde olacaktır.

Klasik Türk edebiyatının, -*Mesnevî* şerhleri özelinde düşünüldüğünde- yöntem olarak bir nebze klasiğe yaklaşıp da mahiyet olarak klasikleşemeyen (Güleç, 2010: 103) kavramlarından bir tanesi olan “şerh” metodu; filoloji, belâgat, tarih, biyografi vb. birçok dal gibi, İslâm kültüründe kazandığı bütün karakteristik yapısını Kur’ân’ı ve onun i’câzını daha iyi anlamaya yönelik olarak yapılan araştırmalara borçludur (Kortantamer, 1994: 2). İlk başlarda Kur’ân’ı anlamaya yönelik olarak başlatılan şerh faaliyetleri zamanla, anlaşılması zor, hedef dili farklı yahut dili aynı fakat anlatılanların herkes tarafından anlaşılmadığı edebî metinlere de uyarlanır olmuştur. Yazıldığı dile göre değerlendirildiğinde Arapça-Farsça metinlere yazılmış Türkçe şerhler ve Türkçe metinlere yazılmış Türkçe şerhler şeklinde bir tasnifi yapılabilen (Kolunsağ, 2018: 34-35) şerhlerde her iki durumda da ana etken şerhi yapılacak metne vakıf olabilen şârihtir. Ali Nihat Tarlan *Mesnevî* için yaptığı bir değerlendirmesinde; “Eğer böyle bir teşbihe cevaz verilirse, Kur’ân bir gül bahçesi, *Mesnevî* ise gül yağıdır. Gül yağında gülün şekli, zarafeti, harikulade tenasüp ve ahengi yoktur. Fakat onun ruhu vardır. Birincisi Tanrı, ikincisi kul işidir. Gül, şekil ile ruhtur. Gül yağı, yalnız bir ruhtur. Birkaç damla gül yağında bir gülistan mucizesini görebilecek gözler, onun üzerine eğilebilirler (Güzelyüz vd., 2018: 8).” ifadelerine yer vermektedir. Dolayısıyla bu noktada *Mesnevî*'yi şerh edebilecek şârihlerin de özellikleri ortaya çıkmaktadır. Şârih vasfını taşıyandan inşirah içinde olması beklenilirken (Ece, 2013: I) Mevlânâ'nın da *Mesnevî* şârihinden, *Mesnevî*'yi anlayabilecek olandan birtakım beklentilerinin olduğu söylenilebilir. Nitekim *Mesnevî* üzerine birçok çalışma yapan İsmail Güleç, Mevlânâ'nın derdinin; “sînesi ayrılık acısıyla yarılmış ve aşkın ne olduğunu bilen kimselerce, kalbi her türlü kötülükten ve pislikten temizlenmiş, ilim ve irfan zembiri ile yıkanarak marifet ve hakikat ile dolmuş kimselerce, kaderinde kendisine bu dünyada âşık olmak düşen ve aşkıdan gönlü parçalanmış kimselerce” anlaşılabileceğini kastettiğinin ifade edilebileceğini belirtmektedir

⁷³ *Mesnevî*'nin Arapça dibacesinde yer alan ifade ve Tahirü'l-Mevlevî tarafından yapılan yorumu için bkz. Güzelyüz vd., 2018: 58.

(Güleç, 2014: 67-68). Dolayısıyla şerhin bir tanımında da yer alan “*Bir metnin, daha iyi anlaşılсын diye, o metni başkalarından daha iyi anladığı kanaatinde olan kişiler tarafından açıklanması* (Kortantamer, 1994: 1)” durumuna bağlı olarak *Mesnevî*’yi şerh edenlerin de buna cesaret edip bu türden bir iddia içinde oldukları söylenilebilir. Bu minval üzere *Mesnevî*’ye çeşitli yöntem ve tercihlerle şerh yazan müelliflere bakıldığında karşılaşılan ilk isim; Mevlevî İbrahim Bey’dir. Mevlevî İbrahim Bey’in *Mesnevî*’deki on yedi hikâyeyi nazmen şerh etmesi *Mesnevî*’ye şerh yazma geleneğinin Anadolu sahasında XV. yüzyıl itibarıyla başladığını göstermektedir (Taştan, 2019: 7).

Bu bölümde ele alınacak olan *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adlı eser ise bu geleneği XVII. yüzyılda devam ettiren müellif Vehbî-i Yemânî tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu minval üzere öncelikle şârihe dair bilgilere yer verilmiş, akabindeyse söz konusu eser özelinde yürütülen araştırma ve inceleme verileri paylaşılmıştır.

1. Vehbî-i Yemânî

1.1. Hayatı

Vehbî-i Yemânî’nin hayatı⁷⁴ hakkında kaynaklarda verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Şârihin adının geçtiği biyografik iki kaynaktan biri olan *Osmanlı Müellifleri*’nde, ismi Kadrî Mehmed Efendi (Bursalı, 2016: 421) olarak zikredilirken Bağdatlı İsmail Paşa ondan *Hediyyetü’l-Ârifin*’de Abdülkâdir b. Osmân el-Bigavî şeklinde bahsetmekte, Kadrî ve Vehbî tahallüs ettiğini dile getirmektedir (Bağdatlı, 1951: 601-602). Yine Bursalı Mehmed Tahir, ilgili biyografisinde; “*Ulema-yı a’lamdan tabiat-ı şiiyyeye malik fazıl bir zat olup Bigalıdır. Alel usul tahsil ve ahz-i icazeden sonra tevsî-i malumat ve ikmal-i tahsil için Arabistan’ın bilhassa Yemen kıtasına giderek senelerce ikamet ve nuhbe-i amali bulunan tahsil-i ilme muvazabetle istihsal-i marifet eyledi. Badehü memleketine, daha sonra İstanbul’a gelerek tedris ve telife başladı. Yemen’deki medid ikametinden naşi asarının bazılarında Vehbî-i Yemânî tehallüs ettiği görülmektedir. Tarih-i vefatıyla medfenine destres olunamadı* (Bursalı, 2016: 421).” ifadeleriyle şârihin aslen Bigalı olduğunu, ilim tahsiline ve icazetine bağlı olarak sonrasında Mısır’a ve Yemen’e gittiğini, uzun süreli Yemen ikameti sonrasında tekrar memleketine döndüğünü, oradan da İstanbul’a geçerek tedris ve telif işleriyle uğraştığını haber vermektedir. Nitekim Vehbî-i Yemânî’yi ilim âlemine

⁷⁴ Detaylı bilgi için bkz. Özçakmak, 2022a: 8-11.

tanıtmak amacıyla, eserlerine ulaşarak yaptığımız incelemede onun, *Mesnevî-i Manevî* çerçevesinde kaleme aldığı bir diğer eseri olan *Genc-i Nihânî* ve *Kenz-i Meânî*'sinin 3^b varlığında, yukarıdaki kaynaklarda zikrettiğimiz bilgiler; “ismümüz Kadrî olmağıla...”, “vilâyetümüz olan sancağ-ı Biga'ya...” ve aynı eserin 4^b varlığında; “mahlasumuz Vehbî-i Yemânî konulmuşdur.” şeklindeki ifadelerle teyid edilebilmektedir. Bunlara ilaveten, yine *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* eserin 126^b ve 127^a varakları arasında “Bu katreden kemter ü hakîr olan Vehbî-i Yemânî ki el-müsemmâ bi-Kadrî'dür.” ibarelerine de rastlanmaktadır.

Tabakat kitapları, hakkında bilgilere rastlanılan kaynaklar ve özellikle de eserlerinin telif tarihleri göz önünde bulundurulduğunda müellifin, XVII. yüzyılda Sultan IV. Murad (1623-1640) zamanında yaşadığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Kitâb-ı Rûhânî fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adlı *Mesnevî* şerhinde sultan için yazılmış “nakş” redifli bir kasidesi bulunmaktadır ve eserleri arasında IV. Murad'a ithaf edilenler de vardır.

Bigalı Kadrî Mehmed Efendi, daha önce de değindiğimiz gibi Vehbî-i Yemânî mahlasını kullanmaktadır. Müellifin bu mahlası kullanmasının sebebinin Bursalı Mehmed Tahir'in ifadeleriyle Yemen serüveninden kaynaklı olduğu düşünülse de eserleri üzerine yaptığımız incelemede müellifin bu konuda paylaştığı birtakım bilgiler eşliğinde bunun farklı bir sebebinin olduğu görülmektedir. *Genc-i Nihânî* ve *Kenz-i Meânî* adlı eserinde geçen;

“*Himmet-i sultân-ı 'aşka Vehbîyâ sad âferîn*

Bir meges dahı alursa destine şâhîn ider

Bundan soñra dânisten-i tevhîd ü esrâr ve goften-i sunûf-ı eş'âr mevhibe-i cenâb-ı Rabbânî ve 'atiyye-i bârgâh-ı Yezdânî olmagın mahlasumuz Vehbî-i Yemânî konulmuşdur. Li-münşîihi:

Hibe oldı Yemen'de baña eş'âr

*Konuldı mahlasumuz Vehbî-i Yemânî*⁷⁵

şeklindeki ifadelerinde müellif; tevhid ve esrarı bilmenin, özellikle şiir söyleme yeteneğinin yüce Allah'ın ona “**Yemen**” deyken verdiği bir “**mevhibe/hibe**” olduğunu ifade etmekte ve bundandır ki “**Vehbî-i Yemânî**”yi mahlas edindiğini açıkça söylemektedir.

⁷⁵ Bkz. Vehbî-i Yemânî, *Genc-i Nihânî* ve *Kenz-i Meânî*, vr. 4^b.

Yemen ve Mısır'da uzun yıllar kalan Vehbî-i Yemânî, ömrünün yirmi beş yılından fazlasını Mısır'da geçirmiştir. Onun, H 1036'da telif ettiği *Risâle-i Gülzâr-ı Hakâyık ve Esrâr-ı Dekâyık* adlı eserinde geçen “*Bu muhtasarı mahall-i tensik ü tesvîdde bir fakîr-i sâhib-i tecrîd ü tefrîd ile yigirmi beş yıldır ki mahmiyye-i Mısır'da musâhabet ü münâsebet ve münâsehet ü mücâleset üzre idüm...*”(57^a) ifadeleri ve *Kitâb-ı Rûhânî*'yi H 1037'de Mısır'da yazmış olması buradaki ikameti hakkında bilgi verir niteliktedir. Şârih, hem Mısır'da hem de Yemen'deyken sürekli halvette, münzevi, kanaatkâr bir hayat sürmüştür. Öyle ki *Tefsîrû'l-Kur'ân* adlı eserinde bu görüşümüzü destekler ifadeler yer almaktadır.⁷⁶

Vehbî-i Yemânî'nin, Berlin Devlet Kütüphanesi Hs.or. 5088 numarada kayıtlı yazma nüshanın başında “Li-Vehbî-i Yemânî kaydıyla” düştüğü Arapça tarih; H 1036'da İbrahim adında bir oğlu olduğunu ve oğlunun “sehr-i Cemâziye'l-âhir'ün evâyilinde” vefat ettiğini göstermektedir. Müellifin kendi vefatıysa doğum tarihi gibi net olmayan bilgiler arasındadır. Fakat telif ettiği son eseri; *Şerh-i Kaside-i İbn Düreyd*'in, H 1065/ M 1654-1655 tarihli olması vefatının bu tarihten sonra olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Dönemindeki tanınırlığı açısından ilmî yönünün edebî yönünü gölgede bıraktığı Vehbî-i Yemânî; Arapça ve Farsçaya oldukça hâkim, dinî-tasavvufi ilimlerde donanımlı, hem sûfî tabiatlı hem de kuvvetli bir şâirlik yönü olan velud bir müelliftir. Müellifin, yaptığımız çalışma doğrultusunda şu ana kadar tespit edebildiğimiz birden fazla eseri bulunmaktadır. Fakat burada, hazırlamış olduğumuz kitap bölümü itibarıyla *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adını verdiği *Mesnevî* şerhi söz konusu edileceğinden diğer eserleri hakkında daha önce tarafımızca yapılan tasnif doğrultusunda, eser bilgilerine kısaca yer vermekle yetinilecektir.⁷⁷

1.2. Eserleri

Vehbî-i Yemânî'nin, *Mesnevî-i Ma'nevî* ile ilgili olarak kaleme aldığı iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, telif tarihi itibarıyla *Genc-i Nihânî ve Kenz-i Me'ânî*; diğeriye burada ele alacağımız *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*'dir. Müellifin, tefsir ve hadis ilmiyle ilgili de iki eseri mevcuttur. *Tefsîrû'l-Kur'an ve Tenvîrû'l-İrfân* adını verdiği eseri ve *Terceme-i Câmiü's-Sağîr*'i bu başlık altında ifade edilebilmektedir. Vehbî'nin, onun tasavvufi

⁷⁶ Bkz. Vehbî-i Yemânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, vr. 2^a

⁷⁷ Vehbî-i Yemânî'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özçakmak, 2022a: 10-34.

yönünü, bu konudaki bilgi düzeyini açıkça göstermeleri açısından kıymetli birden fazla eseri de bulunmaktadır. Çoğu risale şeklinde olan, tasavvufla ilgili bu eserleri ise şunlardır; *Risâle-i Gülzâr-ı Hakâyık ve Esrâr-ı Dekâyık*, *Risâle-i Beşâret ve Makâle-i İşâret*, *Risâletü'l-Meşâyih ve Makâletü'ş-Şemârih*, *Risâletü't-Tevbe ve'l-Mücâhede ve Makâletü'l-Havbe ve'l-Mukâbede*, *Risâle-i Sükût ve Makâle-i Uzlet ve Sumût*, *Risâle-i Yunûs ve Makâle-i Mûnis*, *Risâle-i Ezkâr ve Makâle-i Esrâr*.

Donanımlı ve kabiliyetli bir şârih olan Vehbî-i Yemânî, sadece Fars edebiyatından seçtiği eserleri şerh etmemiş; Arap edebiyatından da meşhur kasideler üzerine şerhler yazmıştır. İbnü'l-Fârız'ın *Kasîde-i Hamriyye*'sine yazdığı *Şerh-i Hamriyye-i Fâriziyye*'si⁷⁸ ve İbn Düreyd'in *el-Maksure*'sine yazdığı *Şerh-i Kaside-i İbn Düreyd*'i⁷⁹ bunlardandır. Bu eserlerinin yanı sıra Vehbî'nin, Sadî-i Şirazî'nin meşhur *Gülistân*'ını şerh ettiği bir eseri daha bulunmaktadır. Söz konusu eserin bilgisini *Kitâb-ı Rûhânî*'de “Ve hasb-i hâlümüz **te'lifümüz olan âhir-i Şerh-i Gülistân-ı Sadî**’de dahı yazılmışşdur (30^b).”; “**Şerh-i Gülistân**’da dûstân için bu makûle beyân-ı izhâr u i’lân olunmuşşdur (6^b).” şeklindeki ifadelerinde bulmak mümkündür. Buna ilaveten Bağdatlı İsmail Paşa’nın Vehbî-i Yemânî’ye ait *Gülistânü'l-Uşşâk ve Bustânü'l-Müştak* adında bir eserden bahsetmesi (Bağdatlı, 1951: 601), bu eserin söz konusu *Gülistân* şerhi olup olmadığını da akla getirmektedir. Fakat elimizde şu an için her iki isimde de var olan birer eser bulunmadığından, bu bilgiler ihtimal olarak varlığını korumaktadır.

1.3. Edebî Kişiliği

Yukarıda eserlerinin bilgisine yer verdiğimiz Vehbî-i Yemânî’nin, tüm bu eserlerinde dikkat çeken edebî bir kişiliği de vardır. Vehbî’nin bu yönüne dair ifadelere sadece Bursalı Mehmed Tahir’in onun için yaptığı; “*Ulemâ-yı a’lâmdan tabiat-ı şiiyyeye mâlik fâzıl bir zât*” şeklindeki değerlendirmesinde rastlanmaktadır. Dolayısıyla müellif Vehbî-i Yemânî’nin, eserlerinde dikkat çeken edebî yönüne yine eserleri vasıtasıyla katkıda bulunmaya çalışacağız.

Vehbî-i Yemânî şeklinde tanıdığımız ve tanıttığımız Bigalı Kadrî Mehmed Efendi, manzumelerinde Kadrî ve Vehbî’yi mahlas olarak kullanmış, eserlerini ise bilhassa Vehbî-i Yemânî mahlasıyla kaydetmiştir. Nitekim şârih, eserlerinde birçok yerde ismi Kadrî olmakla birlikte Vehbî-i Yemânî tahallüs ettiğini dile

⁷⁸ Eser hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Özçakmak, 2022b.

⁷⁹ Eser hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Özçakmak, 2022c.

getirmektedir. Müellifin eserlerinde “li-münşîihî” başlığıyla gerek beyit/beyitler hâlinde gerek de müstakil manzumeler şeklinde yer verdiği kaside, gazel, mesnevi nazım şekilleriyle yazılmış şiirleri, bunların yanı sıra şerhlerinde ve diğer eserlerindeki mensur anlatı kısımlarında seci ve edebî benzetme dünyasına yönelik üslubu onun şâir tabiatlı bir müellif olduğunu işaret etmektedir. Fakat şu ana kadar tespit edilebilmiş bir divanının olmayışı yahut varlığının belirsiz oluşu, bu konudaki eğilimimizi eserleri üzerine yönlendirmiştir. Eserlerinde hayatı, görüşleri hakkında da çokça bilgiler nakleden müellifin şâirlik tabiatına yönelik ifadelerine *Genc-i Nihânî* ve *Kenz-i Meânî* adlı eserinde rastlanmaktadır. Vehbî, *Genc-i Nihânî*’de “Li-münşîihî” başlığıyla kaydettiği;

“*Hibe oldı Yemen’de baña eş’âr*

Konuldu mahlasumuz Vehbî-i Yemânî”

şeklindeki beytinin akabinde “*Pür-sûz u şevk u ezher-i muhabbet ve zevk-i ârifâne ve rindâne ve mestâne ve ‘âşıkâne eş’âr-ı gazeliyyâtumuz ve güftâr u makâlâtumuz şi’r-şinâs ve rûşen-kıyâs olan yârân-ı hoş-tab’-ı sâhib-i âfitâba mahfî vü nihân ve pûşide vü pinhân degildir* (4^{a-b})” ifadeleriyle süren bölümde mahlasının sebebine, şâirler hakkında yer verdiği hadislerle, şiir hakkındaki görüşlerine ve de şâirlik bilgisine değinmektedir. Kadrî Mehmed Efendi, yüce Allah’ın dilediği ölçüde her şeyin mümkün olduğunu, sineği ankaya çeviren kudret elinin kendisine de ulaştığını ifade ederken şiir söyleme yeteneğinin Allah (c.c) tarafından verilmiş bir mevhibe, atıyye (hediye, ihsan) olduğunu ve bunun da kendisine Yemen’deyken hibe edildiğinden ötürü mahlasının Vehbî-i Yemânî konulduğunu belirtmektedir. Vehbî; arifane, rindane, mestane ve aşikane gazel ve sözlerinin olduğunun şiirden anlayan yakın çevresince bilindiğini söylerken şiir söylemenin muhabbet erbabı için bir övünme sebebi olarak görülmediği düşünülse de şiirin kendinin yüce bir paya sahip olduğunu ifade etmektedir. Müellif bu kısımda çoğu klasik dönem şâirinin divan dibacelerindeki gibi şiir ve şâiri yücelten hadislerle yer vermiş ve muhtasar şekilde kaleme aldığı bu eserinde hepsinin yer almayıp *Camiü’s-Sağîr*’de bulunduğunu ifade etmiştir. Nitekim Vehbî-i Yemânî, şiirin ve şâirlik kabiliyetinin yüce olduğunu düşünmektedir.

Şârih, mütercim ve birçok tasavvufî eserin müellifi olan Vehbî-i Yemânî, eserlerinin çoğunda konularıyla da bağlantılı olarak daha çok tasavvufî içerikli şiirlerine yer vermiştir. Dolayısıyla çoğunlukla tasavvufî manzumeler kaleme aldığı söylenilebilir. Özellikle risalelerinde, *Mesnevî* şerhlerinde ve bilhassa *Genc-i Nihânî*’sindeki manzumeler bu yönden dikkat çekmektedirler.

Vehbî'nin vezin bakımından sağlam ve başarılı şiirleri; gazel ve kaside nazım şekliyle yazılmış manzumeleri vardır. Şâir bu türden manzumelerine eserlerinin gerek zahriyelerinde gerekse de derkenarlarında yer vermiştir.

Vehbî-i Yemânî derin bir Arapça ve Farsça bilgisine sahiptir. Bu iki dili de bu dillerde şiir kaleme alacak kadar bilmektedir. Eserlerinde şiirlerinden alıntı yaptığı şâirler onun kimleri beğenip kimlerin etkisinde kaldığı hakkında bilgi vermektedir. Müellif, Arap edebiyatından çoğunlukla İbnü'l-Fârız, Mütenebbî, İbn-i Vefâ; Fars edebiyatından Hâfız-ı Şîrâzî, Mevlânâ, Mollâ Muhammed Mağribî, Hallâc-ı Mansûr, Mollâ Câmî, Örfî-i Şîrâzî'nin şiirlerine yer verirken Türk edebiyatından Bâkî, Hayâlî, Necâti Bey ve Fuzûlî *Dîvân*'larından iktibaslarla bulunmuştur. Eserlerindeki iktibasları şâir ismi ve beytini kaydederek yapan Vehbî'nin sıra bu şâirlere gelince düşüncelerini de ifade ettiği görülmektedir. Şâirin, Türk edebiyatından özellikle 16. yüzyıl şâirlerinden Bâkî ve Hayâlî Bey'e karşı özel bir tutumunun olduğu söylenilebilir. Nitekim *Kitâb-ı Rûhânî*'de şerhi başlatıp bitiren yani sözü açan da kapatan da Bâkî'nin beyitleridir. Bununla birlikte Vehbî'nin şiirlerinde özellikle Hayâlî Bey'in etkisinde kaldığı da ifade edilebilir.

2. Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî

2.1. Eser Hakkındaki Bilgiler

2.1.1. Nûsha Tavsifi

Bilinen tek nüshası bulunan *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*'nin, söz konusu elimizdeki nüshası müellif hattıdır. Fransa Milli Kütüphanesinde Supplément turc 581 arşiv numarasıyla kaydedilmiş olan eser; 21,5 × 15,5 cm ölçülerinde ve 131 varaktan müteşekkildir.⁸⁰ Nüshada, şerhin geneli ve Türkçe bölümler divanî-talîk kırması; Arapça ifade ve iktibaslar harekeli nesih, Farsça ifade ve iktibaslar da talîk hatla kaleme alınmıştır. Hicri 1628 yılında telif edilen eserin, müellif nüshası, Vehbî-i Yemânî'nin elinden çıkan müsvedde nüshadır. Bu yönüyle nüsha çeşitli ekleme, çıkarma ve düzeltmeleri de barındırmaktadır.

⁸⁰ Fiziksel özellikler, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52509630z.r=vehbi?rk=107296;4> adresinden alınmıştır.

2.1.2. Yazılış Sebebi ve Öyküsü

Vehbî-i Yemânî, gerek yaşantısı gerek de eserlerine yansıyan, eserlerinde hissedilen yönüyle sûfi tabiatlı bir müelliftir. İlim tahsili için gittiği Yemen’de ve Mısır’da çeşitli çevrelerde bulunduğu ve birçok şeyh ile münasebetinin olduğu, onların kitaplarını okuduğu ve yine tasavvufi alanda önemi haiz olan çok sayıda kitapla hemhâl olduğu bilgisini eserlerinden⁸¹ edindiğimiz müellifin tasavvufa meyli ve Mevlânâ’ya olan muhabbeti aşikârdır. Vehbî-i Yemânî, hem *Genc-i Nihânî*’de hem de *Kitâb-ı Rûhânî*’de Mevlânâ ve *Mesnevî*’sine dair duygu ve düşüncelerini ifade etmektedir. Müellif, *Mesnevî*’yi şerh etme düşüncesinin ilk meyvesi olan *Genc-i Nihânî*’sinde, bu silsileyi başlatan niyetini de paylaşmıştır. Buna göre; Vehbî, Mevlânâ’ya olan muhabbet ve bağlılığını aşikâr eden, buna hizmet eden bir faaliyette bulunmayı sürekli düşünmüştür. Burada Vehbî’yi eser kaleme almaya muktedir kılan öyküden bahsetmekte fayda olduğunu düşünerek birtakım bilgileri nakletmek yerinde olacaktır. Klasik edebiyatımızda eser telif etme sebeplerinden alışık olunduğu üzere, Vehbî-i Yemânî’nin de birçok eserini kaleme almasına ön ayak olan, gördüğü “rüya”lardır. Nitekim müellifin telif işlerine girişmesine vesile olan da *Mesnevî*’ye şerh yazmasının önünü açan da Yemen’deyken gördüğü rüyadır. Bu rüyanın tabirini yapan tâvus-ı Haremeyn-i Şerifeyn denmekle meşhur bir arif rüyayı hayra yormuş ve sonraki süreçte Vehbî-i Yemânî, Mısır Kahire’ye ulaştığında Hz. Peygamber’i rüyasında görmüş ve Hz. Peygamber ona dört beş tutam kâğıt uzatmıştır. Bu vesileyle müellifin kalbine riyâzet hâli doğmuş ve beş altı parça kitap kaleme almıştır. Devam eden süreçte Hz. Peygamber’i iki defa daha rüyasında gören müellif Hz. Peygamber’in can hücrelerini aydınlatmasıyla *Kitâb-ı Rûhânî*’den önce kaleme aldığı *Mesnevî* şerhi olan *Genc-i Nihânî*’nin yazımına başlamıştır.

Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî, yukarıda ele aldığımız telif serüveninin bir parçası olarak müellifin beş altı parça kitabından ve Mevlânâ’ya duyulan aşkın ve *Genc-i Nihânî*’yi yazmasına rağmen bu konuda eksilmeyen şevkinin bir neticesi olarak kaleme alınmıştır.

2.1.3. Yazılış Tarihi ve Yeri

Vehbî-i Yemânî, Mısır’dayken kaleme aldığı *Kitâb-ı Rûhânî*’yi “Kad ferağtü men tahrîre vü telîfe vü tastîre vü tasnîfe fî-evâhir-i Recebül-mürecceb sene seb’a ve selâsin ba’de’l-elf (127^a).” şeklindeki ferağ kaydıyla sonlandırmıştır. Yer verilen

⁸¹ Bk. *Genc-i Nihânî ve Kenz-i Meânî*, vr. 4^a , vr. 11^a ; *Tefsîrül-Kur’ân ve Tenvîrül-İrfân*, vr. 2^a; *Kitâb-ı Rûhânî fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*, vr. 127^a vd.

kayda göre de eserin yazımı H 1037 yılının Recep ayının sonlarında (Mart/Nisan 1628) tamamlanmıştır.

2.2. Eserin İncelenmesi

2.2.1. Eserin Muhtevası

Manzum-mensur karışık bir yapıda yazılmış olan şerh, “Padişah ve Hasta Cariye” hikâyesinin de bir bölümünü kapsayan, *Mesnevî*’nin baştan 142 beytinin şerhini içermektedir. Müellif, eserinde *Mesnevî*’nin 99. beyti hariç 143. beytine⁸² kadar olan kısmı şerh etmiştir. Eser, bu yönüyle şerh tasnifleri⁸³ sınıfında *Mesnevî*’nin bir bölümüne yapılan Türkçe şerhler arasına dâhil edilebilmektedir. Şerh, Fransa Millî Kütüphanesi’nde bulunan 131 varaklık nüshanın 3^b varağında besmeleyle başlamaktadır. Besmelenin akabinde Büyük Hacet Duası’nı da içinde barındıran Arapça bir dua metnine yer verilmiştir. Vehbî-i Yemânî, *Mesnevî*’nin dibacesini şerh etmemiş, “Eyle olsa hazret-i kâmil-i ‘âlim ü ‘âmil ve mazhar-ı nur-ı celâyil ü şemâyil Mevlânâ-yı pesendide hasâyil ki evsâf-ı celîle-i cemîleleri lisân-ı kâl u kıldan gayr-ı kâbildür ibtidâ-yı *Mesnevî-i Ma’nevî*’lerinde buyururlar ki... (3^b)” şeklindeki ifadeleriyle *Mesnevî*’den ilk Farsça beyti kaydetmiştir.

Müellif, *Kitâb-ı Rûhânî*’de şerhe konu 142 beytin hepsini aynı yoğunlukta şerh etmeyip kimi beyitleri diğerlerine göre uzun uzadıya kimilerini kısa tutarak kimilerini de tek başına değil de birden fazla beyti ard arda kaydederek birlikte şerh etmiştir. Bu şekildeki bir şerh yöntemi ilk on sekiz beyitte geçerli olmayıp “Padişah ve Hasta Cariye” hikâyesinin şerhi esnasında görülmektedir. Nitekim Vehbî-i Yemânî, *Mesnevî*’nin ilk on sekiz beytinin şerhine ayrı bir önem vermiş, bilhassa birinci beytin şerhini 3^b-8^a varakları arasında olmak üzere etraflıca yapmıştır. Bununla birlikte, müellif eserini “muhtasar” bir şerh oluşturma niyetiyle kaleme almış ve bunu da şerhin birçok yerinde dile getirmiştir.

Şerh, Vehbî-i Yemânî’nin hâkim olduğu kaynak bilgisiyle başta Kur’ân-ı Kerîm, ayet ve hadis kaynakları olmak üzere Arap, Fars ve Türk edebiyatlarından çok çeşitli ve zengin bir atıf ve iktibas kaynağı barındırmaktadır. Şerhte gerek müellif ve eser ismi bilgisi paylaşılarak gerek de herhangi bir bilgiye yer verilmeksizin söz konusu edilen, iktibaslara konu eserlerden bazıları şöyledir: Beyzavî’nin *Envarî’t Tenzil ve Esrarî’t-Te’vî’i*, Begavî’nin *Mealimü’t-Tenzil*’i, İbn Abbas’ın *Tefsir*’i; Bakî, Fuzulî, Hayalî Bey, Necatî Bey *Dîvân*’ları; Mütenebbî, İbnü’l-Farız, İbn Nebate es-Sadî, Zühreyy bin Ebi Sülma, Hallac-ı Mansur, Hz. Ali,

⁸² Çalışmada, Mehmet Kanar ve Reynold Alleyne Nicholson neşirleri esas alınmış ve *Mesnevî* beyitleri buna göre numaralandırılmıştır.

⁸³ Tasnif çalışmaları için bk. Güleç, 2009; Kılıç, 2007; Özdemir, 2016.

İbn Vefa *Dîvân*'ları; Örfî-i Şirazî, Hafız, Mevlâna, Molla Camî, Sadî, Mağribî *Dîvân*'ları. Feridüddin Attar'ın *Esrarname*, *Mantıku't-Tayr* ve *Pendname*'si; Molla Camî'nin *Heft Evrenğ*'i; Sadî'nin *Bostan* ve *Gülistan*'ı; Şebusterî'nin *Gülşen-i Raz*'ı, Harirî'nin *Makamat*'ı; Abdürrezzak el-Kaşanî'nin, *Keşfü Vücuhi'l-Gur li Maani Nazmi'd-dür*'ü vd. Yukarıda yer verilen eserlerin şerh mahiyetine katkıda bulunduğu ve hem metninin anlaşılabilirliğinin hem de zengin bir bilgi birikimini barındırmasının böylelikle desteklendiği eserde müellif; tasavvufî eser ve görüşlerine yer verdiği müellifler ve onların eserleriyle, peygamberler tarihinden yaptığı alıntı, kıssa ve hikâyelerle, din ve tasavvuf büyüklerinin menkıbeleri ve Arap, Fars ve Türk şâirlerinden yaptığı iktibaslarla eserin muhtevasını oluşturmuştur. Bu minval üzere eserde; çoğunlukla Ebu'l-Kâsım Kuşeyrî'nin *Risâle*'sinden; İbnü'l-Arabî'nin *Dîvân*, *Füsûsu'l-Hikem*, *Ankâu Muğrib* ve *Mevakiü'n-Nücûm*'undan; Abdülkerim Cîlî'nin *İnsân-ı Kâmil*'inden yapılmış birçok iktibas; Bayezid-i Bistâmî, Ebû Medyen, Zü'n-nun-ı Mısırî, İmâm Gazâlî, Sehl bin Abdullah, Necmeddin-i Kübrâ, Sühreverdi, Hasan-ı Basrî gibi çok sayıda tasavvuf büyüğünün görüşlerini, Hz. Âdem'in yaratılışı ve Hz. Âdem ile Havva hikâyesini; Hz. Peygamber'in Mirac hadisesini, şakk-ı kamer mucizesini, peygamberliğin kendisine tebliğini; Hz. Musa ve Beni İsrail kıssasını; Hz. Nuh, Hz. Yusuf, Hz. İsa, Hz. Yahya, Hz. İbrahim, Hz. Süleyman kıssalarını; Karun hikâyesini, din ve tasavvuf büyüklerinin menkıbelerini bulmak mümkündür.

Şerhte ayrıca Vehbî-i Yemânî'nin "li-münşîhi" başlığıyla kaydettiği; Mevlâna, Mevlevîlik ve sema konularını barındıran manzumesi, *Mesnevî*'nin ilk 18 beytinden ilham alarak yazdığı hissedilen ney manzumesi ve Sultan IV. Murad için yazdığı nakş redifli kasidesi de yer almaktadır. Bunlarla birlikte Vehbî-i Yemânî, şerhinde hem Mevlâna ve *Mesnevî*'si hakkındaki görüşlerine hem de onlar hakkında birçok bilgiye yer vermiştir.

Şârih *Kitâb-ı Rûhânî*'yi, "İmdi felek-i kîbâb melik-i bevvâb kutb-ı felek-i me'ânî hâvî-i hikmethâ-yı Yûnânî hulâsa-i vücûd-ı hakîkî-i insânî nûr-ı şems-i sipîhr-i emânî tuğrâ-yı menşûr-ı sırr-ı Sübhânî mir'ât-i cemâl-i kerâmet-i nûrânî vü rûhânî hazret-i Mevlânâ'nun fukarâ vü dervîşân ve ahlâb u ashâb u ahdânından bu kitâb-ı kalîlül bizâ'ayı, ki anuñ feyzân-ı deym-i etemminden katredür, görüp le'âlî vü derârîsinden mahzûz olduklarında bu katreden kemter ü hakîr olan Vehbî-i Yemânî ki el-müsemme bi-Kadrî'dür katarât-ı şebnem-i sehâb-ı du'âdan ferâmûş buyurmayalar. Ve tenevvür-i cemâl-i du'âları ile kabr-i mahsûr ve kalb-i makkûrumuzı rûşen eyleyeler ve ecr-i a'mâl-i hayrî Hudâ'dan bileler (126^b-127^a).” sözleriyle kemâle erdirmiştir. Vehbî-i Yemânî buradaki ifadelerinde; “kendinin bu sermayesi az kitabını; Mevlâna'nın dervîşlerinden, dostlarından,

ashabından her kim ki görürse Vehbî-i Yemânî için dua edip onun kabrini aydınlatmaları ve hayırlı amellerinin sevabını da Allah'tan bilmeleri"ni temenni ederek duada bulunmaktadır. Bu duanın ardından, eserin 127^a varlığında düşülen ferağ kaydıyla *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* son bulmaktadır.

2.2.2. Eserin Dili ve Üslubu

Kitâb-ı Rûhânî; Mevlâna'nın edebî dili Farsça olan *Mesnevî-i Manevî*'si üzerine XVII. yüzyılda yazılmış Türkçe şerhi ihtiva etmektedir. Vehbî-i Yemânî her ne kadar *Mesnevî*'yi Türkçe şerh etmiş olsa da şârihin; düşünce ve ifadelerini desteklemek, beyitlerdeki örtülü anlam dünyasını açmak ve maksadına ulaşmak amacıyla başvurduğu; Kur'ân-ı Kerim ve hadislerlerden, Arap ve Fars edebiyatından hem tasavvufi hem de edebî metin iktibasları, şerhte yer verdiği tasavvuf ilmiyle anılanların düşünce ve sözleri ve dahi başvurduğu muhtelif dayanaklar, şerhin Arapça ve Farsçanın da yoğun olduğu Türkçe bir şerh mahiyeti kazanmasına sebep olmuştur. Bu konuda elbette ki şârihin, söz konusu üç dile olan hâkimiyetinin ve uzunca süre ikamet ettiği Mısır ve Yemen'deki ilim tahsilinin rolü büyüktür.

Eserde, şerhin muhtevası sebebiyle tasavvuf terminolojisi etkin bir şekilde kullanılmıştır. Arapça ve Farsçanın metne olan hâkimiyeti ise; iktibaslarla birlikte metnin Türkçe şerh kısmında bu dillere ait yoğun kelime kullanımı dolayısıyla bir hayli hissedilmektedir. Tüm bunların etkisiyle; *Kitâb-ı Rûhânî*'de herkes tarafından anlaşılamayacak ağır bir dil kullanılmıştır. Öyle ki şerhin büyük kısmında, Türkçe olan sadece fiil ve yüklem yapılarıdır denilebilir. Şerhin, Arapça-Farsça kelime ve iktibaslar yönünden zenginliğinin metnin anlaşılabilirliğini zorlaştırdığı düşünülse de şârihin mevzunun genelindeki hâkimiyeti göz önünde bulundurulduğunda meramına yönelik olarak uyguladığı yöntem ve üslup oldukça yerindedir ve anlatımının akıcılığını sekteye uğratmamaktadır. Bununla birlikte metinde tüm bu terkip ve yapıların eşlik ettiği secili bir üslup da söz konusudur.⁸⁴

Vehbî, *Mesnevî* şerhinde üslup karmaşasına düşmemiş, hem direkt alıntılama noktasında hem de özetleme yöntemiyle kaydettiği dolaylı iktibaslarda üslubuna başarılı bir şekilde yön vermiştir. Şârihin, konunun daha iyi anlaşılması için kullandığı iktibaslar, şerhin maksadına hizmet ederken aynı zamanda da yine şârihin beyte getirdiği yorumları, ifade ettiği düşünceleri destekleme ve doğrulamasına oldukça katkı sunmaktadırlar. Burada, Vehbî-i Yemânî'nin

⁸⁴ Metindeki seci üslubu için bkz. Özçakmak, 2022a: 50.

şerhinin genel anlatı yapısında önemli bir yeri olan “Li-münşîhi” başlıklı kendi manzumeleri⁸⁵ de şerhi özel kılan içeriklerden birini oluşturmaktadırlar.

Vehbî-i Yemânî, şerhinde kullandığı iktibasların bilgisini çoğu zaman müellif-eser ekseninde paylaşmaktadır. Fakat metinde, alıntıların kaynak bilgisine yer verilmeksizin yapılan kayıtları da vakidir:

“Nitekim nûr-bahş-ı mücevherât-ı kubbe-i eflâk ve ser-defter-i sûfiyân-ı ‘âlem-i hâk hûrşîd-i envâr **Şeyh ‘Attâr** buyurur... (22^a)”

“**Bir ‘ârif-i belâgat-şî‘âr** bu ma’nâdan eş’âr ile iş’âr buyurmuş...(73^b)”

Kitâb-ı Rûhânî’de müellifin şerh üslubunda; metnini “muhtasar” olarak şekillendirme isteğine bağlı olarak konunun asıl mevzudan uzaklaştırılmadan bir kez açıklanan, üzerinde durulan şeyler ikinci defa zikredilmeden işaret edilerek gönderme yapılarak işlendiği görülmektedir.

Vehbî-i Yemânî, şerhinde çoğu zaman bilinçli bir muhatap kitlesini hedef almakta ve açıklamalarını bu doğrultuda yapmaktadır. Nitekim müellifin; “Ma’lûm-ı ihvân-ı nihân ve ahdân-ı cihândur ki...; ma’lûm-ı ihvân-ı safâdur ki...; ma’lûm-ı erbâb-ı ma’rifetdür ki...” şeklinde çoğaltabileceğimiz ifadelerinde de düşünce ve açıklamalarını zikredilen grupların malumuna sunmasında bu gözlemlenebilmektedir.

Eserde, belirgin bir üslup özelliği olarak karşımıza çıkan bir nokta da “ki”nin sıfat hükmünü taşıyan ara ifade, söz ve cümleleri ifade eder şekilde kullanılmasıdır. Başka bir ifadeyle; ana cümlenin öznesinin, “ki”li ara ifadelerle sıfat ve niteliklerine yer verilmesidir.⁸⁶

Vehbî-i Yemânî şerhinde edebî benzetme dünyasının inceliğine, somutlaştırma ve ilgi kurmanın etkililiğine de başvurmuştur. Nitekim *Kitâb-ı Rûhânî*, anlatı dünyası kadar edebî yönü de kuvvetli bir şerhtir. Bununla birlikte şerhte; atasözü, deyimler ve arkaik kelime kullanımları da dikkat çekmektedir.

2.2.4. Şârihin Şerh Usûlü/ Metin Şerhi Metodu

Klasik şerh literatüründeki çoğu eserde karşılaştığımız üzere; Vehbî-i Yemânî de bu eserinde klasik şerh üslubunu/ metodunu takip etmiştir. Bu usûle uygun olarak öncelikle şerh edilecek kaynak/ zemin metnin, yazıldığı dildeki aslı; Farsçası kaydedilmiştir. Bu metin kaydını, içinde geçen kelimelerin, şârihin tasarrufuna bağlı olarak, lügattaki ya da metin içindeki bağlamda kazandığı

⁸⁵ Bu türden manzumeler için bkz. Özçakmak, 2022a.

⁸⁶ ‘Ki’li cümle yapılarının özellikleri için ayrıca bkz. Bakırcı, 2018: 185.

anlamları takip etmektedir. Akabinde beytin tercümesi; beytin mısra mısra ya da bir bütün hâlinde değerlendirilme şekline bağlı olarak muhteva itibarıyla ya birebir metne uygun şekilde ya da yorumlanmış, çeşitli ekleme ve katkılarla genişletilmiş olarak yapılmaktadır. Tercümeden sonra beytin şerhine geçilmiş ve bu şerh kısmında yine birkaç yöntem kullanılmıştır. Şârih beyti çoğunlukla bir bütün hâlinde, “beyit” formunda şerh etmekle birlikte; zaman zaman mısraların ayrı ayrı şerh edildikleri yahut beyitlerin daha önceki beyitlerle bağlantı kurularak şerh edildikleri de görülmektedir. Eserde, her beyit aynı uzunlukta ve aynı derecede şerh edilmemiştir. Bir yönüyle de müellifin kendince “muhtasar” olarak nitelendirdiği eserini, muhtasar (kısa, öz, mücmel) bir şerh şeklinde oluşturma niyetinin el verdiği ölçüde yapılmıştır. Şârihin, eserini muhtasar bir şerh olarak yazmak niyetinde olduğunu metnin birçok yerinde kendi ifadeleriyle tespit etmek mümkündür.⁸⁷

Vehbî-i Yemânî, şerhinde anlatımını destekleyici olarak birçok dayanak/kaynak kullanmıştır. Eserde başta Kur’ân-ı Kerîm, ayet ve hadisler olmak üzere, peygamberler tarihinden alıntı, kıssa ve hikâyeler; din ve tasavvuf büyüklerinin menkıbeleri; çok yoğun bir şekilde yer verilmiş olan Arap, Fars ve Türk edebiyatı edebî metinlerinden, şiiirlerden iktibaslar ve şârihin kendi manzumeleri, hem şerhi hem de anlatımı destekleyici olarak kullanılmıştır. Bu hususta şunu da belirtmek gerekir ki; eserde bu iktibaslarla, herhangi bir kısma bağlı olmaksızın şârihin gerek duyduğu yerde; kelime açıklamasında, tercüme kısmı içinde yahut şerh bölümünde anlatımı destekleyici, mevzuları açıklığa kavuşturucu olarak çeşitli şekillerde karşılaşmak mümkündür.

Yapılan iktibasların kaynakları ve eserlerin müellifleri özellikle bazı isimler özelinde zikredilirken kimi zaman sadece müellif bilgisi kaydedilmiş, kimi zaman da bu türden bir bilgiye yer verilmeksizin; “bazı”ları şeklinde atıfta bulunulmuştur. İbnü’l-Arabî (Şeyhü’l-Ekber), Abdülkerîm Kuşeyrî, Feridüddîn Attâr, Sadî-i Şîrâzî, Hâfız, Mevlâna, Abdülkerîm Cîlî, İbnü’l-Fârız, Örfî-i Şîrâzî, Molla Câmî, Mütenebbî, İbn-i Vefâ, Mollâ Muhammed Mağribî, Hayâlî, Bâkî vd. isimler müellifin çoğunlukla eserlerinden iktibas yaptığı şâir ve müellifler arasındadırlar.

Şârih Vehbî-i Yemânî, yararlandığı herhangi bir görüşte, alıntılacağı herhangi bir metin parçasında, manzumede vs. “yardımcı tercüme/ şerh” olarak değerlendirebileceğimiz şekilde iktibaslar üzerinden açıklamalar yapmakta; özellikle Arapça ve Farsça manzumelerin anlam dünyasına da yer vermektedir. Bu

⁸⁷ Bkz. Özçakmak, 2022a: 59-60

durum her beyit ve her iktibas özelinde geçerli olmayıp şârihin tasarrufuna bağlı gelişmektedir.

Müellif eserine, *Mesnevî*'nin Arapça dibacesini şerh etmeden doğrudan birinci beytin şerhiyle başlamıştır. *Mesnevî*'nin ilk kısmından 142 beytin şerhini içeren bu eserde hikâye başlıklarına vs. de yer verilmemiştir. Fakat şârih Padişah ve Hasta Cariye hikâyesine geçmeden önce bir nevi bu geçişi haber vermek için sarf ettiği “ve bu şerh olunan ebyât-ı tayyibât-ı **Mesnevî-i Mevlevî ki otuz dört beyt-i şerîfdür...**(47^a)” cümleleriyle öncesinde ilk otuz dört beyti şerh ettiğini ifade etmekte ve mevzunun farklılaştığını hissettirmektedir.

Vehbî-i Yemânî, şerhinde mevzuyu daha anlaşılır hâle getirmeye, muhatabın dikkatini üzerinde durduğu konuda tutmaya yönelik olarak “tenbih, tavsiye, nasihat, soru-cevap, eleştiri ve dua” olarak nitelendirebileceğimiz teknik ve üsluplara da başvurmuştur. Bunlardan özellikle nasihat, tavsiye ve soru-cevap üzerinden beyitlere yaklaşılması *Mesnevî* üslubunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Kitâb-ı Rûhânî'de gözlemlediğimiz bu metodlar, tutarlı bir sıra üzere gerçekleşmeyip bu durum şârihin beyitler özelindeki tasarrufuna bağlıdır. Öyle ki şerhte ilk on sekiz beyitten sonra gelen “Padişah ve Hasta Cariye” hikâyesinin anlatıldığı kısımda tercüme ve şerhin iç içe geçtiği de görülmektedir. Yahut bu bölümler her beyitte de yer almamaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz şerh yönteminin daha görünür hâle getirilmesi amacıyla; öncesinde yaptığımız⁸⁸ şerh şablonu tespitine binaen burada şerhin bölümlerini fazla ayrıntıya girmeden şöyle kaydedebiliriz:

2.2.4.1. Şerhin Bölümleri

2.2.4.1.1. Zemin Metin

Eserde, klasik şerh geleneğine bağlı olarak öncelikle şerhi yapılacak beytin Farsçasına yer verilmiş ve sonrasında ilgili beytin şerhine geçmiştir.

2.2.4.1.2. Beytin Tercümesi

Mesnevî'nin söz konusu beyitleri Türkçeye tercüme edilirken şeklen, ya beyit beyit ya mısra mısra; muhteva yönünden de, ya birebir/ büyük ölçüde ana metinle uyumlu ya da “yorumlu, genişletilmiş tercüme” tercih edilmiştir.

⁸⁸ Şerhin ayrıntılı bir şekilde bölümlendirilmesi, açıklığa kavuşturulması ve şârihin şerh üslubuna yönelik olarak bkz. Özçakmak, 2022a: 58-94. Vehbî Yemânî'nin şerhinin *Mesnevî*'nin ilk 18 beyti özelinde değerlendirildiği ve metod tespitinin yapıldığı çalışma için ayrıca bkz. Özçakmak: 2022d.

a. Şekil İtibarıyla

a.1. Beyit Tercümesi:

34. beyit: “Âyîne-i cânê ez an gemmâz nîst

Zanki jengâr ez ruheş mumtâz nîst

Ya'nî ey giriftâr-ı mecâz ve mübtelâ-yı hırs u âz âyîne-i cânun anunçün gammâz degildür ki sûretinden jengâr-ı inkâr mümtâz degildür (46^b).”

a.2. Mısra Tercümesi

15. beyit şerhinde: “**Mısra**”: روزها با سوزها همراه شد / *Rûzhâ bâ sûzhâ hemrâh şod*. Ya'nî günler yanup yakılmaga yoldaş u hemrâh u karındaş oldılar (33^a).”

b. Muhteva İtibarıyla

b.1. Metne Uygun Tercüme:

Müellif, “*Herkesî k'û dûr mând ez asl-ı hîş*

Bâz cûyed rûzgâr-i vasl-ı hîş”

şeklindeki 4. beyti aslına uygun olarak tercüme ederek bunu; “İmdi kendü aslından dûr olan kendü rûzgâr-ı vaslına tâlib olur diyü buyururlar (13^a).” şeklinde Türkçeye çevirmiştir.

b.2. Yorumlu, Genişletilmiş Tercüme

3. beyit: “*Sîne hâhem şerha şerha ez-fîrâk*

Tâ be-gûyem şerh-i derd-i iştîyâk

Ya'nî şol ‘arâyis-i ebkâr-ı vuslatun firâkıdan sîne-i bi-kîne-i kemîneyi isterem ki şerha şerha eyleyem öyle ‘arûslar ki ⁸⁹لَمْ يَطْمِئْنُوْا اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌ anların beyân-ı şânındandır (9^a).”

2.2.4.1.3. Harf ve Kelimelerin Açıklanması

Şârih, metnine çoğunlukla “kelime”ler üzerinden yön vermiş; “harf”e kadar inerek ise sadece bir kelimenin şerhini yapmıştır. Vehbî, birinci beytin şerhinde “ney” kelimesini ن ve ى harflerinin ebced değeri (10 : ن, 50 : ى) olan altmışla ifade ederek Hz. Peygamber’in isimlerinden biri olan Sîn ile bağlantı kurmuştur.

⁸⁹ “Onlardan önce kendilerine ne bir insan ne de bir cin dokunmuştur.”, Rahman: 55/74.

a. Lügattaki Anlam

“Lâ tukellifnî feinnî fi'l-fenâ

Kellet efhâmî felâ uhsâ senâ”

şeklindeki 128. beytinin şerhinde; “Bu beyt-i şerîfde **kelâl** küt-k-i delâl ma'nâsınadır (104^a).” ifadesi buna örnektir.

b. Metin İçi Anlam

“Ve mısra’-i sâniide *بأخاوص خویش از بهر شکار / Bâ hevâss-i hîş ez behr-i şikâr* diyü buyururlar ...ve şikârdan maksûd-ı şerîfleri kalbde olan asâr-ı zuhûrât-ı esmâ vü sıfâtı ve envâr-ı vâridât-ı tecelliyâtı kabûl itmekdür (48^a).”

“Lâkin hazret-i Mevlânâ’nun nefsdan murâd-ı şerîfleri câriye-i hevâdur (49a).” ifadeleri buna örnektir.

2.2.4.1.4. Beytin Şerhi

a. Beyit Bütünlüğünde Şerh

Eserde, beyitler çoğu kez mısra ayırımına gidilmeksizin kendi içinde şerhe tabi tutulmuştur.

“Reng-i rûy u nabz u karûre bedîd

Hem elâmâteş hem esbâbeş şenîd

şeklindeki 103. beytin şerhine; “Pes bunda işâret budur ki niçe şeyh-i sûret-i zâhir-perest yalancı hekîm kendüsüdür. Zehr-i huşk ile dimâğ-ı cânı ve lubb-ı muhh-ı revânı yâbis olmuştur. ‘Aceb deryâda kalup pîr-i ma’nevîden tenkiye-i dimâğ eylemez. Bu sebebdan ki müdemmeğdür. Ve pîr-i ma’nevî dahı ancak ihtiyâr-ı ‘aşk u şevk itmişdür. Ammâ pîr-i zû-cenâheyn odur ki şerî’at ü hakîkati ve takvâ vü muhabbeti akvâ ola...(81^a)” ifadeleriyle yer verilmesi gibi.

b. Mısra Mısra Şerh

4. beytin şerhi buna örnektir: “*باز جوید روزگار وصل خویش / Bâz cûyed rûzgâr-i vasl-ı hîş* mazmun-ı şerif üzre kalb dahı hakîkat-i hâlden âgâh oldukça tevsen-i nefis-i serkeşe, ki bâd-pây-i hayevânîdür, süvâr olup ve ‘asâkir-i havâsî öğine katup ve kuvâ-yi muharrikeden tîğ-i ihlâs u musâdakât takınup sultân-ı serîr-i cân olan pâdişâh-ı memleket-i cenân ile ol cânibe çekilüp revân olmakdan ve kendüyi bu ‘âlem-i kesret-i mihnetden nihân kılmakdan hâlî olur degildür (14^a).”

c. Beyitler Arası Bağlantıyla Şerh

Müellif metninde; önceki beyitlerde geçen, açıklığa kavuşturduğu mevzuları bir başka beytin şerhinde yardımcı olarak da kullanır. Bazen de birbirleriyle bağlantılı gördüğü iki beyti birlikte şerh eder.

“Morg-ı cânêş der kafes çun mîtepîd

Dâd mâl u an kenîzek ra herîd” şeklindeki 39. beytin birinci mısrasını *“Morg-ı cânêş der kafes-i ten mîtepîd”* kaydıyla,

Dîd ez zârîş kû zârî-i dil est

Ten hoş est u giriftâr-i dil est

şeklindeki 108. beytin şerhinde kullanmıştır.

2.2.4.1.5. Şerhi Destekleyici Dayanaklar

Klasik şerh metinlerinde sıklıkla kullanılan yöntemlerden biri de mevzuların anlaşılmasını sağlamak amacıyla fikirleri Kur’ân-ı Kerîm, dini kaynaklar, hadis kitapları gibi kaynak ve dayanaklarla desteklemektir. “Ayet, hadis, şiir, din ve tasavvuf büyüklerinin sözleri, menkıbeler bazen de şârihlerin kendi söylemleri (Tanyıldız, 2007: 140)” de bu dayanaklara dâhildir. Vehbî-i Yemânî’nin şerhini destekleme yöntem ve kaynaklarını şu şekilde ifade edebiliriz:

2.2.4.1.5.1. Ayetler ve Tefsirler

Kur’ân-ı Kerîm, *Kitâb-ı Rûhânî*’de şerhi en fazla destekleyen dinî kaynakların başında gelmektedir. Şârih, beyitlerin şerhinde çoğunlukla ayetlere ve bunlara bağlı olarak da tefsirlere başvurmaktadır.

“Nitekim hazret-i Celîl-i Cebbâr bu etvâr-ı garîbeden izhâr-ı ihbâr buyurmuş: ⁹⁰ *وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَاراً* diyü beyân itmiş ve anlardan her birini bir gevher ü cevhere sade f ü ma’den kılmış (10^a).”

b. Ayet Tefsirleri

Begavî’nin *Meâlimü’t-Tenzîl*’ini Türkçeye tercüme ettiği bir eseri de bulunan şârih, şerhinde İmam Begavî’nin, İbn-i Abbas’ın, Kadı Beyzavî’nin tefsirlerinden faydalanmıştır.

“Ol ne makûle ta’âm olduğu tefâsîrlerde mestûr ve kitâblarda mezkûrdur. Cümleden İmâm Begavî hazretleri *Me’âlim-i Tenzîl ve ‘Avâlim-i Te’vîl*’de

⁹⁰ “Oysa O sizi türlü evrelerden geçirerek yaratmıştır.”, Nuh: 71/14.

yazmışlar. Ol ta'âm-ı mezkûr tûz ve etmek ve hall ve bakl ve semek idi dimişler (72^b).”

2.2.4.1.5.2. Hadisler, Hadis Kaynakları ve Rivayetçileri

Şerhte, istişhad için kullanılan hadisler de bir hayli fazladır. Vehbî-i Yemânî'nin çoğu kez andığı bir eser olarak *Câmiü's-Sağîr* göze çarparken Ebû Hureyre, Hz. Ayşe, Musab b. Şeybe vd. de rivayetlerine yer verdiği kişiler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

“Fi'l-vâki' bu hadîs-i şerîf *Câmi'-i Sağîr*'de vesâyir kitâb-ı ehâdis-i beşîr ü nezîrde mestûrdur. Bundan ma'lûmdur ki 'amel emr-i ma'nevîdür (42^b).”

2.2.4.1.5.3. Tasavvufî Eserler ve Mutasavvıflar

Kitâb-ı Rûhânî, hem tasavvufî eserlerin hem de mutasavvıf görüşlerinin desteklediği bir şerhtir. Vehbî'nin şerhindeki tasavvufî kaynak ağı çok çeşitli ve geniştir. Bu türden eserler arasında Ebu'l-Kâsım Kuşeyrî'nin *Risâle'si*; İbnü'l-Arabî'nin *Fûsûsu'l-Hikem*, *Ankâu Muğrib*, *Mevakiü'n-Nücûm*, *Risâle-i Envâr*ı; İmâm Gazâlî'nin *İhyâ-yı Ulûmiddîn*'i; Abdülkerîm Cîlî'nin *İnsân-ı Kâmil*, *Nesîm-i Seher*'i vd. birçok eser bulunurken; Bayezîd-i Bistâmî, Ebû Medyen, Zü'n-nûn-ı Mısrî, Sehl b. Abdullah, Necmeddîn-i Kübrâ, Sühreverdi, Ebû Alî Dekkâk, Hasan-ı Basrî, Yahya b. Muâz, Mansur b. Halef, Şeyh Şazeli, Amr b. Osman Mekki vd. isimler de fikir ve görüşlerine yer verilen sufi kişiliklerdendirler.

“Acebdür sâhib-i *İnsân-ı Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il* 'Abdü'l-kerîm el-Cîlî, *Nesîm-i Seher* nâmında olan kitâb-ı mu'teberinde bu bâbda esrâr-ı garîbe söylemişdür. İnsân tahsîl-i letâyif-i rûhânî ile suver-i mahsûse-i me'ânîyi görür dimişler (42^b)”

2.2.4.1.5.4. Peygamberler Tarihinden Alıntılar, Kıssa ve Hikâyeler

Şârihin, beyitlerin arka planını destekleyip dinî-tarihî gerçekliklerle beytin açıklanmaya muhtaç tarafını açığa çıkarmaya yönelik olarak başvurduğu yöntemlerden biri de peygamberler tarihinden kıssa ve hikâyeler aktarmaktır. Bu konuda şerhin genel muhtevasında; Hz. Âdem'in yaratılışı ve şeytanın secde etmeyişine (75^b, 125^b) ve Hz. Âdem ile Havva hikâyesine (124^b, 13^b), Hz. Peygamber'in Mirac hadisesine (21^b, 95^{a-b}), şakk-ı kamer mucizesine (98^a), peygamberliğin kendisine tebliğine, peygamberliğine ve yaratılışına dair hadiseler (25^a, 63^b-64^a, 124^a, 125^b), Kureyş kavmiyle yaşadığı durumlara (17^b, 98^a, 113^b); Hz. Musa ve Tûr hadisesine (9b, 24^{a-b}, 39^b-40^b, 76^b), Hz. Musa ve Beni İsrail kıssasına (24^b, 71^{a-b}); Hz. Nuh (55^b, 93^a, 111^b-112^b); Hz. Yusuf (22b, 100^b-101^a, 115^b); Hz. İsa (25b, 26b, 55b, 56b, 69a, 72^{a-b}, 89^b, 123^b); Hz. Yahya (56a);

Hız. İbrahım (27b, 100^b, 113^a), Hız. Süleyman kıssalarına (27^b-28^a, 56^{a-b}, 93^b-94^a, 102^b); Karun hikâyesine (56^a) ve diğerk birçok kıssaya yer verilmiş veya telmihte bulunulmuştur.

2.2.4.1.5.5. Din ve Tasavvuf Büyüklerinin Menkıbeleri

Vehbî-i Yemânî, şerhin genel amacına uygun olarak din ve tasavvuf büyüklerinin davranış ve menkıbelerine de yer vermiştir. Beyitler açıklanırken büyüklerin hayatlarından kesitler, şerhi destekler nitelikte sarf ettikleri davranışlar, sözler, başlarına gelen olaylar vs. aracı olarak aktarılmıştır. Burada bahsi geçen kişilerden bazıları; Şeyh Ebu Medyen, Şems-i Tebrizî, İbnü'l-Arabî, Ebû Yezîd Bestâmî, İbn-i Mesrûk, Şeyh Semnûn, Cüneyd-i Bağdadî, Şiblî, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, Semnûn b. Hamza el-Muhibb ve Zifâm'dır.

“Nitekim hikâyet iderler ki zikr olınan Şeyh Medyen hazretleri mevtinden bir iki sâat-i mukaddem bir iki sâat mikdârı kutb olmuşlar ve...(13^a).”

2.2.4.1.5.6. Edebî Metin/ Şiir İktibasları

Arap ve Fars edebiyatlarından yapılan iktibasların oldukça fazla olduğunu daha önce ifade ettiğimiz şerhte; şerhin edebî değerini, güvenilirliğini arttırmak, ifadelerini sağlam kılmak için Arap, Fars ve Türk edebiyatlarından birçok eserden faydalanılmıştır. Şârih, Arap edebiyatından; İbnü'l-Fârız başta olmak üzere, Mütenebbî, Şeyh Vefâ (İbn-i Vefâ), Kays Bin Mülevvah, İbnü'l-Arabî, Züheyr bin Ebû Sülmâ, Lebîd b. Rabîa-i Âmiri gibi birçok şâirin *Dîvân*'ından; Fars edebiyatından Hâfız-ı Şîrâzî'nin *Dîvân*'ı başta olmak üzere; Sadî'nin *Dîvân*, *Bostân* ve *Gülistân*'ından; Şebusterî'nin *Gülşen-i Râz*'ından; Feridüddîn Attâr'ın *Dîvân*, *Pendnâme*, *Mantiku't-Tayr* ve *Esrârname*'sinden; Mollâ Câmî'nin *Dîvân* ve *Heft Evreng*'inden; Mevlâna ve Mağribî'nin *Dîvân*'larından; Türk edebiyatından ise özellikle Bâkî'nin *Dîvân*'ı başta olmak üzere, Hayâlî Bey, Fuzûlî, Necâtî Bey *Dîvân*'larından ve İbrahim Gülşenî'nin *Gülşen-i Manevî*'sinden yaptığı alıntılarla şerhini desteklemiştir. Burada anılması gereken büyük bir manzume yekûnunu da Vehbî-i Yemânî'nin kendi şiirleri oluşturmaktadır.

2.2.4.1.6. Yardımcı Tercüme/ Şerh

Bu türden bir tercüme/şerh yönteminde şârih; zemin metinleri destekleyici olarak söz, beyit, mısra, şiir şeklinde kaydettiği iktibasların, ihtiyaca binaen açıklamasını da yapmış, tercümesine yahut şerhine de yer vermiştir.⁹¹

⁹¹ Örnekler için bkz. Özçakmak, 2022a: 87-90.

2.2.4.1.7. Tenbih, Tavsiye, Nasihat, Soru-Cevap, Eleştiri ve Dua

Vehbî-i Yemânî'nin, bazı beyitlerin şerhinde, beyitte geçen konuyla ilgili olarak muhataplarına; tenbih, tavsiye, nasihat ve eleştiri üslubunu kullanarak birtakım göndermelerde bulunduğu görülmektedir. Şârih ayrıca kimi zaman dua yoluyla kimi zaman da söylediklerinin anlaşılmasına yönelik olarak soru-cevap tekniğiyle muhataplarını da mevzuyla dâhil eder.⁹²

2.2.5. Şârihin Kullandığı Kaynaklar⁹³

Şerh, kaynak bakımından oldukça zengin olduğundan bu kitap bölümünde ayrıntıya yer verilemeyerek kaynaklar, tasnif edildikleri başlıklar vesilesiyle anılacaklardır.

2.2.5.1. İslâmî İlimlere Dair Eserler

Mesnevî'ye yapılan “mağz-ı Kur’ân” yakıştırması, Mevlâna'nın onu telif ederken birçok ayete lafzen ve manen telmihte bulunması şârihlerin bu konudaki yaklaşımlarını etkilemiştir. Hatta bu husus bir noktada da gereklilik olarak görülmüştür (Güleç, 2017: 30). Vehbî-i Yemânî de şerhindeki yoğun ayet, hadis ve bunlara bağlı kaynak ağıyla, bu yolun takipçilerinden olmuştur.

Şârih bu başlık altında; Kur’ân-ı Kerîm'den, tefsir ve hadis kitaplarından çokça faydalanmıştır. Vehbî'nin şerhte kullandığı tefsir kitapları ve müellifleri şöyledir: Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), *Tefsîru İbn ‘Abbâs*; Begavî Ferrâ (ö. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzîl*; Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*.

Hadis kaynağı olarak *Kitâb-ı Rûhânî*'de bilgisini şârihin kaydettiği tek eser Süyûtî'nin (ö. 911/1505), el-Câmiü's-Sağîr'idir. Şerhte iktibas edilen bir diğer hadis kaynağıysa İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra), *Mebârîku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr*'ıdır.

2.2.5.2. Tasavvuf İlimine Dâir Eserler⁹⁴

Kitâb-ı Rûhânî, şârihinin tasavvuf ilmine olan hâkimiyetini gösterir nitelikte birçok eserin bilgisini ihtiva etmektedir. Vehbî-i Yemânî'nin *Mesnevî* şerhinde kullandığı tasavvufi kaynaklar ve müelliflerinin bilgisi şu şekildedir; Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165-66), *Fütûhu'l-Gayb*; Abdülkerîm Kuşeyrî (ö. 465/1072),

⁹² Şerhin bu yönüne dair ayrıntılı bilgi için bkz. Özçakmak, 2022a, 89-94.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özçakmak, 2022a, 94-155.

⁹⁴ Bu başlık altında yer alan eserlerin ayrıntılı bilgisi ve şerh üzerine bu konuda yapılmış çalışma için bkz. Özçakmak, 2022d.

Risâletü'l-Kuşeyriye; Aynülkudât Hemedânî (ö. 525/1131), *Temhîdât*; Cemâleddin Muhammed Ebu'l-Mevâhib eş-Şâzelî, *Kavâninü'l Hükmi'l-İşrâk*; Abdülkerim el-Cilî (ö. 832/1428), *el-İnsânü'l-kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il*, *Levâmiü'l-Berk*, *Lisânü'l-Kader bi Nesîmi's-Seher*; Ebû Bekir b. Sâlim es-Sekkaf, *Miracü'l-Ervah ve'l-Menheci'l-Veddah*; Fahreddîn-i Irakî (ö. 688/1289), *Lema'ât*; Gazzâlî (ö. 505/1111), *İhyâü Ulûmi'd-din*; İbn Atâullah el-İskenderî (ö. 709/1309), *Letâifü'l-Minen*; İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), *Ankâu Muğrib fî Marifeti Hatmi'l Evliyâ ve Şemsi'l-Mağrib*; *Fusûsü'l-Hikem*, *Kitâbü'l-İsrâ ilâ Makâmi'l Esrâ*, *Mevâiz-i Hasene*, *Mevâkiü'n-Nücûm*, *Risâletü'l-Envâr*.

2.2.5.3. Edebî Eserler

Vehbî-i Yemânî söz konusu şerhinde, Arap, Fars ve Türk edebî sahasından: Ahmed b. Alvân el-Yemânî'nin, Şeyh Muhammed Vefâ'nın (Ali Vefâ eş-Şâzelî), Hallâc-ı Mansûr'un, İbnü'l-Fârız'ın, Lebîd b. Rebîa'nin, Muhammed b. Saîd el-Bûsirî'nin, Mütenebbî'nin, Nâbiga ez-Zübyânî'nin, Safiyüddîn el-Hillî'nin, Züheyr b. Ebû Sülma'nın, Bâbâ Figânî-i Şirâzî'nin, Evhadüddîn-i Kirmânî'nin, Hâfız-ı Şirâzî'nin, Şîrin-i Mağribî'nin, Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin, Muhteşem-i Kâşânî'nin, Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed Câmî'nin, Ömer Hayyâm'ın, Örfî-i Şirâzî'nin, Bâkî'nin, Fuzûlî'nin, Hayâlî Bey'in, Necâtî Bey'in divânları; mesnevilerden Ferîdüddîn Attâr'ın Esrârname'si, Mantuku't-tayr'ı, Pendname'si; İbrâhîm Gülşenî'nin Gülşen-i Manevî'si; Mollâ Câmî'nin Heft Evren'g'i (Yûsuf u Züleyhâ); Nizâmî-i Gencevî'nin Mahzenü'l-Esrâr'ı; Sa'dî-i Şirâzî'nin Bostân ve Gülistân'ı; Şeyh Mahmûd Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ı vd. eserler, bunların yanı sıra Mahmûd-ı Gâvân'ın Riyâzü'l-İnşâ'sı; Harîrî'nin Makâmât'ı ve daha birçok eser kaynak olarak kullanılmıştır.

2.2.5.4. Kendi Eserleri

Vehbî-i Yemânî, *Mesnevî* beyitlerini şerh ederken açıklama getirdiği konuya dair daha önce kaleme aldığı eserlerde bunlarla ilgili olanlar, bahsi geçenler için kendi eserlerine de atıf yapmakta muhataplarının onlara da başvurabileceğini kastetmekte yahut bu konularla ilgili kendi eserlerinin de mahiyetinden haberdar etmektedir. Buradaki her iki durumda da müellifin eserleri şerhte söz konusu edilen kaynaklar arasında yerini alır. Şârihin bu konuda şerhinde en çok yer verdiği kaynak diğer *Mesnevî* şerhi olan *Genc-i Nihânî*'dir. Bunun yanı sıra adı geçen diğer eseri *Şerh-i Gülistân*'ıdır. Şârihin bir de eser vasfı taşımayıp şerhinde kurduğu ilgiyle atıfta bulunduğu bir kasidesi vardır. Vehbî, dervişler için kaleme aldığı bu kasidesinin on yedi beytine *Kitâb-ı Rûhânî*'de yer vermiştir.

2.2.6. Folklorik Unsurlar

Kitâb-ı Rûhânî, muhtevası ve mahiyeti itibarıyla müellifinin didaktik bir eser oluşturma niyetiyle kaleme aldığı bir eserdir. Dolayısıyla şârih bu noktada değindiği mevzuların akılda kalıcılığına katkı sunmak amacıyla birtakım halk söylemlerine, atasözleri ve deyimlere de yer vermiştir. Aşağıda bunlardan birkaçına yer verilmiştir:

“...ammâ fehmi sakîm ve tab’ı ‘akîm olanlara her sâ’atde hezâr gûne hakâyık u dakâyık söylesen kulağına girmez **har u bakar kalâde-i cevâhir-i murassadan mahzûz olmaz** (27^a).”

“Pes ma’lûm-ı ihvân-ı pür-ma’rifetdür ki **sadeî-i bî-kanâ’at vâsıl-ı gevher-i zî-kıymet olmaz** (36^a).”

“...inâyet-i bî-gâyet-i çâreger ile ‘ilâc-ı çârede **çeşmümüzi çâr idelüm** (51^a).”

Sonuç

Kitâb-ı Rûhânî fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî, Mevlâna’nın *Mesnevî-i Şerîf*i üzerine 17. yüzyılda yazılmış şerhlerden biridir. Şerh, Vehbî-i Yemânî tarafından H 1037 yılının Recep ayının sonlarında (Mart/Nisan 1628) Mısır’da kaleme alınmıştır. Eser, *Mesnevî*’sinin baştan 142 beytinin şerhini ihtiva etmektedir. Bu açıdan “Padişâh ve Hasta Cariye” hikâyesinin bir bölümündeki beyitlerin şerhini içermekte olup hikâyenin tamamını barındırmamaktadır.

Kitâb-ı Rûhânî fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî’nin elimizde bulunan tek nüshası vardır ve Fransa Millî Kütüphanesinde Supplément turc 581’de kayıtlıdır. Nüsha müellif hattıdır. Şerhin genelinde, Türkçe kısımlar müellifin divanî-talik kırması hattıyla kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Arapça ifade ve iktibaslarda harekeli nesih, Farsça ifade ve iktibaslarda da talik tercih edilmiştir. Nüsha 131 varaktan oluşmaktadır. *Mesnevî* şerhiye bu 131 varağın, 3^b -127^a varakları arasında yer almaktadır. Nüshanın başında ve sonunda, müellif şerhten bağımsız olarak kendi manzumelerini kaydetmiştir.

Vehbî-i Yemânî şerhinde klasik şerh yöntemini kullanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle şerh edilecek kaynak/ zemin metnin, yazıldığı dildeki aslı; Farsçası kaydedilmiştir. Metin kaydını, içinde geçen kelimelerin lügattaki yahut metin içindeki bağlamda kazandığı anlamları takip etmektedir. Sonrasında beytin tercümesi; beytin mısra mısra ya da bir bütün hâlinde değerlendirilme şekline bağlı olarak muhteva itibarıyla ya birebir metne uygun şekilde ya da yorumlanmış

ve çeşitli ekleme ve katkılarla genişletilmiş olarak yapılmaktadır. Tercümeden sonra beytin şerhine geçilmiş ve bu şerh kısmında yine birkaç yöntem kullanılmıştır. Şârih beyti çoğunlukla bir bütün hâlinde, “beyit” formunda şerh etmekle birlikte; zaman zaman mısraların ayrı ayrı şerh edildikleri yahut beyitlerin daha önceki beyitlerle bağlantı kurularak şerh edildikleri de görülmektedir. Şârih, beytin şerhinde şerhini destekleyici olarak birçok dayanak/ kaynak kullanmıştır. Eserde başta Kur’ân-ı Kerîm, ayet ve hadisler olmak üzere, peygamberler tarihinden alıntı, kıssa ve hikâyeler; din ve tasavvuf büyüklerinin menkıbeleri; çok yoğun bir şekilde yer verilmiş olan Arap, Fars ve Türk edebiyatı edebî metinlerinden, şiirlerden iktibaslar ve şârihin kendi manzumeleri, hem şerhi hem de anlatımı destekleyici olarak kullanılmıştır. Yapılan iktibasların kaynakları ve eserlerin müellifleri özellikle bazı isimler özelinde zikredilirken kimi zaman sadece müellif bilgisi kaydedilmiş, kimi zaman da bu türden bir bilgiye yer verilmeksizin; “bazı”ları şeklinde atıfta bulunulmuştur. İbnü’l-Arabî (Şeyhü’l-Ekber), Abdülkerîm Kuşeyrî, Feridüddîn Attâr, Sadî-i Şîrâzî, Hâfız, Mevlâna, Abdülkerîm Cîlî, İbnü’l-Fârîz, Örfî-i Şîrâzî, Molla Câmî, Mütenebbî, İbn-i Vefâ, Mollâ Muhammed Mağribî, Hayâlî, Bâkî vd. isimler müellifin çoğunlukla eserlerinden iktibas yaptığı şâir ve müellifler arasında yer almaktadırlar. Şârih, yararlandığı herhangi bir görüşte, alıntılacağı herhangi bir metin parçasında, manzumede vs. “yardımcı tercüme/ şerh” olarak değerlendirebileceğimiz şekilde iktibaslar üzerinden açıklamalar yapmakta özellikle Arapça ve Farsça manzumelerin anlam dünyasına da yer vermektedir. Bu durum her beyit ve her iktibas özelinde geçerli olmayıp şârihin gerek duyduğu ölçüde gerçekleşmektedir. Vehbî-i Yemânî, şerhinde “tenbih, tavsiye, nasihat, soru-cevap, eleştiri ve dua” olarak nitelendirebileceğimiz teknik ve üsluplara da başvurmuştur.

Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî kaynaklar yönünden de çok zengin bir şerhtir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, şerhte İslamî ilimlere dair Kur’ân-ı Kerîm başta olmak üzere, tefsir ve hadis kaynaklarından: Abdullah b. Abbas’ın *Tefsîru İbn ‘Abbâs’*ı, Begavî Ferrâ’nın *Meâlimü’t-Tenzîl’i*, Beyzâvî’nin *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl’i*, Süyûtî’nin *el-Câmiü’s-Sağîr’i*, İbn Melek’in *Mebâriku’l-Ezhâr Şerhu Meşâriki’l-Envâr’ı* kullanılırken tasavvuf ilmîne dair: Abdülkadir Geylanî’nin *Fütuhu’l-Gayb’ı*, Abdülkerîm Kuşeyrî’nin *Risâletü’l-Kuşeyrîye’si*, Aynülkudat Hemedanî’nin *Temhidât’ı*, Cîlî’nin *el-İnsânü’l-kâmil fî Ma’rifeti’l-Evâhir ve’l-Evâ’il’i*, Levâmîü’l-Berk’i, Lisânü’l-Kader bi Nesimî’s-Seher’i, Fahreddin-i Irakî’nin *Lema’ât’ı*, Gazalî’nin *İhyâu Ulûmî’d-din’i*, İbn Atâullah el-İskenderî’nin *Letâifü’l-Minen’i*, İbnü’l-Arabî’nin *Ankâu Muğrib fî Marifeti Hatmi’l Evliyâ ve Şemsi’l-Mağrib’i*, *Fusûsü’l-Hikem’i*, *Mevâiz-i Hasene’si*, *Mevâkiü’n-Nücûm’u* vd. eserler, yine Arap, Fars ve Türk edebî sahasından: Ahmed

b. Alvân el-Yemânî'nin, Şeyh Muhammed Vefâ'nın (Ali Vefâ eş-Şâzelî), Hallâc-ı Mansûr'un, İbnü'l-Fârız'ın, Lebîd b. Rebîa'nın, Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin, Mütenebbî'nin, Nâbiga ez-Zübyânî'nin, Safiyüddîn el-Hillî'nin, Züheyr b. Ebû Sûlmâ'nın, Bâbâ Figânî-i Şîrazî'nin, Evhadüddîn-i Kirmânî'nin, Hâfız-ı Şîrâzî'nin, Şîrîn-i Mağribî'nin, Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin, Muhteşem-i Kâşânî'nin, Nûreddîn Abdurrahmân b. Ahmed Câmî'nin, Ömer Hayyâm'ın, Örfî-i Şîrâzî'nin, Bâkî'nin, Fuzûlî'nin, Hayâlî Bey'in, Necâtî Bey'in dîvânları; mesnevilerden Ferîdüddîn Attâr'ın *Esrâr-nâme'si*, *Mantıku't-tayr*'ı, *Pendnâme'si*; İbrâhîm Gülşenî'nin *Gülşen-i Manevî'si*; Mollâ Câmî'nin *Heft Evreng'i* (*Yûsuf u Züleyhâ*); Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ı; Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostân ve Gülistân*'ı; Şeyh Mahmûd Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ı vd. eserler, bunların yanı sıra Mahmûd-ı Gâvân'ın *Riyâzü'l-İnşâ'sı*; Harîrî'nin *Makâmât*'ı ve daha birçok eser kaynak olarak kullanılmıştır.

Sonuç olarak şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür ki; *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*, hem edebî değer olarak hem de bağlı bulunduğu şerh geleneği literatüründe, Arap, Fars ve Türk edebiyatı tasavvufi alanına hâkim olduğu anlaşılan şârihinin eserini bu yönüyle zengin bir açıklama zeminine oturtma çabasından dolayı kuvvetli bir şerh ve kıymetli bir eser olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Bağdatlı İsmail Paşa. (1951). *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Bakırcı, F. (2018). “Türkçe Divan Dibacelerinde Ki/Kim’li Yapılar: Fuzuli, Taşlıcalı Yahya Bey Ve Nev’i’nin Türkçe Divan Dibacelerindeki Ki/Kim’li Yapılar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 72.
- Bursalı Mehmet Tahir. (2016). *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. M. A. Yekta Saraç), Ankara: TÜBA Yayınları.
- Çınarcı, M. N. (2020). Mesnevi Şerhlerinin Kaynakları, *Al-Farabi Journal*, 8th International Conference on Social Sciences, 21-22 Haziran 2020, Kazakistan.
- Ece, S. (2013). *Hüsnüne Aşk Olsun*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Güleç, İ. (2009). “Dağılmış İncileri Toplamaya Yardım Etmek: Şerh Tasnifi Meselesine Küçük Bir Katkı”, *Turkish Studies*, 4/6, 213-230.
- Güleç, İ. (2010). *Mesnevi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: H Yayınları.
- Güleç, İ. (2014). “Mesnevî-i Şerîf’in Üçüncü Beytine Farklı Bir Şerh Denemesi”, *Türkiyat Mecmuası*, 24.
- Kanar, M. (2014). *Mesnevi 1-6*, (2. Bsk.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kılıç, A. (2007). “Dağılmış İncileri Toplamak: Şerh Tasnifi Denemesi”, *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan Anısına I. Uluslararası Klasik Edebiyat Sempozyumu 12-13 Nisan 2007*, İstanbul.
- Kolunsağ, İ. (2018). Klasik Şerh Geleneğinin Son Örneklerinden Galebe-i Sultân-ı Aşk, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 5 (11).
- Kortantamer, T. (1994). “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, VIII.
- Nicholson, R. A. (1386), *Mevlana Celaleddin Muhammed-i Belhî Rumî, Mesnevî-i Manevî*, İran: İntişârât-ı Dûstân.
- Özçakmak, F. (2022a). *Vehbî-i Yemânî Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî (İnceleme-Metin)*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Özçakmak, F. (2022b). “Türk Edebiyatında Kasîde-i Hamriyye Tercüme ve Şerhleri ve Kitâb-ı Şerh-i Hamriyye-i Fârîziyye”, *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 7 (2), 106-126.

- Özçakmak, F. (2022c). “İbn Düreyd’in el-Maksure’sine 17. Yüzyılda Yazılan Türkçe Bir Şerh; Vehbî-i Yemânî’nin Şerh-i Kaside-i İbn Düreyd Adlı Eseri”, *The Journal of Academic Social Sciences*, 125, 175-190.
- Özçakmak, F. (2022d). “Vehbî-i Yemânî nin Mesnevî Şerhine Kaynaklık Eden Tasavvufî Eserler”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, 458-476.
- Özdemir, M. (2016). “Mesnevî’nin Türkçe Şerhleri”, *Turkish Studies*, 11(20), 461-502.
- Tahirül Mevlevî. (2018). *Mesnevinin Dibacesi ve İlk On Sekiz Beytinin Şerhi*, (Haz. Ali Güzelyüz, Mehmet Atalay, Kadir Turgut), İstanbul: Demavend Yayınları.
- Taştan, E. (2009). *İsmâîl Rüsûhî Ankaravî’nin Mesnevî Şerhi (Mecmû‘atü’l-Letâ’if ve Matmûratü’l-Ma‘ârif) I. Cilt, Çeviriyazı-İnceleme, (Doktora Tezi)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Vehbî-i Yemânî, *Kitâb-ı Rûhânî fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*, Fransa Millî Kütüphanesi, Turc. 581.
- Vehbî-i Yemânî, *Kitâb-ı Şerh-i Hamriyye-i Farızıyye*, Berlin Devlet Kütüphanesi, Hs.or. 5088.
- Vehbî-i Yemânî, *Risâle-i Beşâret ve Makâle-i İşâret*, Berlin Devlet Kütüphanesi, Hs.or. 5088.
- Vehbî-i Yemânî, *Risâle-i Gülzâr-ı Hakâyık ve Esrâr-ı Dekâyık*, Berlin Devlet Kütüphanesi, Hs.or. 5088.
- Vehbî-i Yemânî, *Risâle-i Sûkût ve Makâle-i Uzlet ve Sumût*, Berlin Devlet Kütüphanesi, Hs.or. 5088.
- Vehbî-i Yemânî, *Risâletü’l-Meşâyih ve Makâletü’ş-Şemârih*, Berlin Devlet Kütüphanesi, Hs.or. 5088.
- Vehbî-i Yemânî, *Risâletü’t-Tevbe ve’l-Mücâhede ve Makâletü’l-Havbe ve’l-Mukâbede*, Berlin Devlet Kütüphanesi, Hs.or. 5088.
- Vehbî-i Yemânî, *Şerh-i Kaside-i İbn Düreyd*, Reisülküttâb Mustafa Efendi, nr. 855.
- Vehbî-i Yemânî, *Tefsirü’l-Kur’an ve Tenvirü’l-İrfan*, Bursa Yazma Eser Kütüphanesi Haraççioğlu, nr. 105, 116.
- Vehbî-i Yemânî, *Terceme-i Camiü’s-Sağir*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 312-314.
- <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52509630z.r=vehbi?rk=107296;4>